

MARKAZIY OSIYONING TABIIY GEOGRAFIYASI

Berdimurodova Iroda G'ulomjon qizi

CHDPU tarix yo'nalishi 2 kurs talabasi

Ilmiliy rahbar: Ilmurodova Feruza Shakirovna

Annotatsiya: Markaziy Osiyo geografiyasini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar, Markaziy Osiyo aholisining joylashishidagi asosiy qonuniyatlar va sabablar, Iqtisodiyotining asosiy tarmoqlari va hududlar bo'yicha joylashishidagi muammolar, Markaziy Osiyoda joylashgan har bir davlat geografik sharoitining asosiy xususiyatlari bo'yicha savollarga to'loqonli javob berilib. Fanning mazmuni, mohiyati, maqsadi va vazifalari va Markaziy Osiyo sharoitining asosiy xususiyatlari, yer yuzasining tuzilishi, iqlimi, ichki suvlari, organik dunyosi, aholisi va iqtisodiyot tarmoqlariga doir ko'plab ma'lumotlar topib, Markaziy Osiyoning tabiiy va ma'muriy chegaralarini haqida ko'plab bilimlar maqolada yoritilib beriladi.

Kalit so'zlar: Aholi, chegara, hudud, sharoit, organik, iqlim, ichki suvlar, dunyo, o'zlashtirish.

Markaziy Osiyo tabiiy sharoiti va iqtisodiyotining asosiy xususiyatlari xamda mazkur o'lkada joylashgan mamlakatlar xaqida bilimlar berishdir. Fanning vazifasi «Markaziy Osiyo» tushunchasining mohiyati, mazmuni, chegaralari haqida bilimlar berish; Markaziy Osiyoning geologik tuzilishi, Yer yuzasining asosiy shakllari, iqlimi, ichki suvlari, tuproq va o'simlik qoplami hamda hayvonot dunyosi haqida bilim va ko'nikmalarni shakllantirish; Markaziy Osiyoning tabiiy resurslari, ularning turlari, ulardan foydalanish darajasi, tabiatini muhofaza qilish, mintaqadagi asosiy qo'riqxonalar va ularning faoliyati xaqida bilim va ko'nikmalarini shakllantirish; Markaziy Osiyo aholisi, uning joylashishi, tarkibi, urbanizatsiya darajasi xaqida bilimlar berish; Markaziy Osiyo iqtisodiyot tarmoqlarining tuzilishi, joylanishi va rivojlanish

xususiyatlari haqida bilim va ko'nikmalarni shakllantirish; Markaziy Osiyo davlatlarining tabiiy va iqtisodiy geografik sharoitining asosiy xususiyatlarini ochib berish. «Markaziy Osiyo» atamasi mohiyati, Markaziy Osiyoning chegaralari, o'lkamlari, geografik o'lmasi, qo'shni mamlakatlar bilan tarixiy geografik yaqinligi, tabiiy-resurs va demografik salohiyati. Hozirgi vaqtdagi siyosiy-iqtisodiy xolati, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston Respublikalari-Markaziy Osiyoning muhim siyosiy-iqtisodiy geografik subyektlari sifatida, Markaziy Osiyo respublikalarining geografik tavsifi, rivojlanish muammolari va istiqbollari, tashqi iqtisodiy aloqalari va iqtisodiy rayonlari bo'lib o'rganiladi. Shu bilan uning tuzilishiga va o'zgartirilishiga yordam beradi.¹

Markaziy Osiyo Yevrosiyoning tarkibiy qismi bo'lib, u juda uzoq tarixiy geologik rivojlanish davomida takrorlanmas tabiiy hududiy hosila tarzida shakllangan. Markaziy Osiyo tabiiy-geografik o'lkasi Yevrosiyo materigining o'rtasida, g'arbda Kaspiy dengizidan, sharqda to Savr tog'larigacha, shimolda 53-54° shimoliy kenglikda, janubda Hindikush, Safedko'h, Bandi-Turkiston, Turkman-Xuroson, Nishopur, Elburs tog' tizmalari suv ayirg'ichlari orasidagi berk havzada joylashgan. O'lka O'rta dengiz bo'yidagi iliq mo'tadil va subtropik tabiatli mamlakatlar kengliklarida yotadi. Markaziy Osiyoning g'arbiy chegarasi Elburs tog'ning 54° 15' sharqiy uzunlik qismidan boshlanib. Kaspiy dengizning sharqiy qirg'oqlari orqali Mangishloq qoltig'iga qadar davom etadi. So'ngra chegara shimol tomon yo'nalib, Ustyurtning shimoli-g'arbiy Dunga'istov, Chog'ray platosi, Cho'chqa va Mog'ojar tog'lari orqali Ural daryosiga tutashib ketadi. Magnitaqa gorsk shahriga (geotizim tamoyiliga ko'ra O'rol - 6 To'rg'ay daryolari suvayirg'ichidagi Ozyorniy qishlog'iga) qadar boradi. G'arbiy chegaraning umumiy uzunligi 2600 km (geotizim tamoyiliga ko'ra 2350 km), shundan 900 km Kaspiy dengizi qirg'oqlariga to'g'ri keladi. Lekin chegaraning shimoli-g'arbiy qismini ayrim darslik va ilmiy adabiyotlarda goh Urol, goh Emba daryolari orqali o'tkazilganini ham ta'kidlash lozim. Markaziy Osiyoning shimoliy chegarasi haqida 3 xil mulohaza mavjud. Birinchi

¹ <https://packpdf.com/doc/geografiya/9137-orta-osiyoning-geografik-organilish-tarixi>

mulohazaga ko'ra u Qozog'iston past tog'larining Orol havzasi bilan Ob daryosi suvayirg'ichiga to'g'ri keladi. Uchinchi fikrga binoan, chegara Qozog'iston past tog'larining shimoliy etaklari orqali o'tadi. Fikrimizcha, Markaziy Osiyo tabiiy-geografik o'lkasining shimoliy chegarasini Orol-Irtish suvayirg'ichidan o'tkazilsa to'g'ri bo'ladi. Bu geosistema konsepsiyasi nuqtayi nazaridan to'g'ri yondashuv bo'lib, munozaraga barham beradi. Bu chegara g'arbda Ozyoniy qishlogida (51° shimoliy kenglik, 61° sharqiy uzunlik), sharqda Torbog'atoy tizmasining sharqiy qismidagi Joirtog'Mga (47° shimoliy kenglik, 85° sharqiy uzunlik) borib taqaladi. Chegaraning uzunligi 1900 km. Markaziy Osiyo tabiiy geografik o'lkasining sharqiy chegarasi Pomir, Tyanshan, Jung'oriya Olatog'i va Torbog'atoy tog' tizmalari suv ayirg'ichlari orqali o'tadi. Bu chegara Kaspiy-Orol-Balxash berk havzasi chegarasiga to'g'ri keladi. Lekin hozirgi vaqtda Markaziy Osiyoning sharqiy va g'arbiy chegaralari (iqtisodiy geografik jihatdan) Markaziy Osiyo respublikalari ma'muriy chegaralari doirasidagina ko'rilmogda. Bunday yondashuvni faqat o'lkashunoslik nuqtayi nazaridan to'g'ri deb hisoblash mumkin. Tabiiy geografik jihatdan chegarani bunday o'tkazish noto'g'ri. Markaziy Osiyoning tuzilishini shu ma'lumotlar o'rganishimiz juda osonlashadi. ²

Markaziy Osiyo juda katta ichki o'lkadir. U Yevrosiyo materigining markazida subtropik mintaqaning c h o i, mo'tadil mintaqaning cho'l, chala cho'l va dasht zonalarida, subtropik iqlimi o'rta dengiz bo'yi mamlakatlari kengligida joylashgan. Ammo Markaziy Osiyo tabiiy sharoiti o'rta dengiz bo'yi mamlakatlamikidan farq qiladi, chunki Markaziy Osiyo okean va ochiq dengizlardan juda uzoqda joylashgan. Eng yaqin okean - Hind okeanigacha masofa 1000 km, buning ustiga iliq Hind okeani bilan o'lka oralig'Mda baland HimolayParopomiz tog'lari bo'lgani uchun uning ta'siridan bahramand emas, iliq nam havo massaiari yetib kelmaydi. Aksincha, ancha olisda joylashgan Shimoliy Muz okeani hamda Sibiming quruq va sovuq havo massaiari Markaziy Osiyo shimolida tabiiy to'siq baland tog'lar bo'lmaganligi uchun bu yerga

² <https://znanio.ru/media/osiy-qitasining-geografik-orni-chegaralari-va-siyosiy-xaritasi-2674775>

bemalol kirib keladi. Atlantika okeani va O'rta dengiz juda uzoqda bois ham g'arbiy shamollar tufayli olkam o'z tabiatiga ancha kuchli ta'sir ko'rsatadi. Markaziy Osiyo hududi ichki o'lka bo'lganligidan tipik kontinental iqlimli o'lkalar qatoriga kiradi. Uning asosiy qismi mo'tadil, janubiy qismi subtropik iqlim mintaqalarida joylashgan; O'lkaning mo'tadil mintaqadagi katta qismida iqlim qurg'oqchil, qish ancha sovuq, subtropik mintaqadagi qismida esa yoz quruq, issiq, qish esa nisbatan iliq bo'ladi. O'lkada asosan chala cho'l, cho'l, voha va tog' landshaftlari ko'pchilikni tashkil etadi. Iqlimda o'ziga xos keskinliklar mavjud. Cho'llarda yog'in miqdori 70-80 mm dan tog'larda 1000 mm gacha boradi. Qishda shimoli-sharqiy qismida -50° li sovuqlar, yozda esa janubida $+50^{\circ}$ li jazirama issiqlar kuzatiladi. Markaziy Osiyo hududi berk havzadan, ya'ni «oqimsiz o'lkadan» iborat. Bu o'lkadagi daryolarning birortasi ham ochiq dengizlarga yetib borolmaydi va ular bilan bog'lanmagan. Bu daryolar o'lka ichidagi ko'llarga quyiladi, yoki chala cho'l va cho'llarda qurib tugab qoladi. Demak, Markaziy Osiyo ko'llari va tekisliklari eroziya bazislaridir. O'lkaning ayrim qismlari har xil balandlikda yotgan bir qancha ichki eroziya bazalariga ega. Kaspiy (-26 m), Oral (33 m), Balxash (340 m), Issiq ko'l (1607,6 m). Markaziy Osiyoning yana muhim xususiyatlaridan biri yer yuzasining o'ziga xosligidir. O'lka hududi kelib chiqishi va yoshiga ko'ra murakkab relyefga ega bo'lib, u katta tekislik va botiqlardan (ayrim qismlari dengiz yuzasidan pastda joylashgan -Kaspiy bo'yida-26 m Qoragiyo (Botir) botig'i -132 m, Sariqamish botig'i -54 m), plato va qirlardan, adirlar, o'rtacha balandlikdagi tog'lar va doimiy qor va muzliklar bilan qoplanib yotgan baland (6000-7000 m dan baland) tog'lardan iborat. Markaziy Osiyo hududida tekislik va tog'lar bir tekisda joylashgan emas. Janubi, shimoli-sharqini tog'lar ishg'ol qilgan. Ularning maydoni 20% ni tashkil etadi. Ulardan g'arbda, shimoli-g'arbda va shimolda pasttekislik, tekislik, plato va qirlar joylashgan. Ular o'lka maydonining 80% ni egallagan. Tog' sistemalari o'zlarining uzun tarmoqlari bilan Markaziy Osiyoning tekislik qismiga kirib borib, uning tabiiy sharoitning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Hindikush, Paropamiz va o'lka janubidagi boshqa tog'lar orografik to'siq

bo'lib, Markaziy Osiyoni Janubiy Osiyoning tipik subtropik iqlimiga ega bo'lgan boshqa qismlaridan ajratib turadi. O'lkaning shimoli va shimoli-g'arbi tekisliklardan iborat bo'ganligi uchun g'arbdan nam, iliq shamollar, shimoldan sovuq quruq shamollar bemalol kirib kela oladi.³

Fodanalingan adabiyotlar ro'yxati :

1. <https://packpdf.com/doc/geografiya/9137-orta-osiyoning-geografik-organilish-tarixi>
2. <https://znanio.ru/media/osiyo-qitasining-geografik-orni-chegaralari-va-siyosiy-xaritasi-2674775>
3. <https://e-library.namdu.uz/.M..pdf>
4. L.M. ABDUNAZAROV. Markaziy osiyo geografiyasi. Toshkent-2020.12-34 betlar.

³ <https://e-library.namdu.uz/.M..pdf>